

Підзамочківській, Трибухівській сільських радах і становить від 2% до 6,2%. Найбільшу частку пасовищ у складі сільськогосподарських угідь мають такі сільські ради: Бариська – 23,7%, Берим'янська – 25,4%, Бобулинська – 26,1%.

У структурі сільськогосподарських угідь Монастириського району, найбільшу частку займає рілля – 69,3%. У цьому районі значною є частка пасовищ – 28,5%. Найменша частка багаторічних насаджень – 1,4% і сіножатей – 0,7%.

Якщо аналізувати частку ріллі по сільській радах, то найбільшу частку вона займає в: Гориглядівській – 86,2%, Доброводівській – 81,8%, Олешівській – 87,6%.

Частка пасовищ в Монастириському районі дещо менша ніж частка ріллі. Найвищі показники мають такі сільські ради як, Вербківська, Горішньослобідська, Горожанська, Гранітненська, Дубенківська, Комарівська, Красіївська, Швейківська, Завдівська і становлять від 30,4% до 45,0%. Частка багаторічних насаджень є дуже низькою в районі. Її найвищі показники в Велеснінській, Вербківській, Горожанській, Задарівській, Олешівській сільських радах смт. Коропець від 2,5 % до 4,3 %.

Що стосується сіножатей, то їх частка дуже низька. В таких сільських радах, як Усте – Зеленська 3,6 %, Криницька – 3,5%, Горішньослобідська – 2,1%, Горожанська – 2,6%, Комарівська 2,2%.

Аналізуючи структуру сільськогосподарських угідь Заліщицького району, зазначимо, що найбільшу частку займає рілля – 82,9%. Найвища частка рілля у структурі сільськогосподарських угідь таких сільських рад як: Бедриківська, Буряківська, Винятинська, Ворвулинська, Головчинська, Городоцька, Дзвиняцька, Добрівлянська, Дорогичівська, Зозулинська, Івано-Золотівська, Кошилівська, Кулаківська, Лисівська, Нирківська, Подільська, Садківська, Угринівська, Хмелівська, смт Товсте – від 81,1% до 95,4%.

Значно меншу частку в Заліщицькому районі займають пасовища – 12,5%. Найбільшу частку пасовищ (від 20,8% до 31,2%) мають Дунівська, Касперівська, Колодрібська, Кошилівська, Лисівська, Литячівська, Мишківська, Синьківська, Угринівська, Устечківська, Шутроминська, Шипівецька сільські ради. Частка сіножатей є найнижчою 0,8%. Найвищий її показник тільки в Новосілівській сільській раді – 14,6%.

Частка багаторічних насаджень в Заліщицькому районі є низькою – 2,0%. Найвищі показники в Дунівській – 9,5%, Зеленогайській – 23,9% сільських радах та м. Заліщики – 7,7%. Найменша частка багаторічних насаджень, яка становить від 0,1% до 0,9% знаходиться в таких сільських радах: Бедриківська, Ворвулинська, Головчинська, Дзвиняцька, Добрівлянська, Івано – Золотівська, Касперівська, Кошилівська, Подільська, Торськівська, Солоненська, Устечківська.

На території Тернопільського Придністер'я найвища частка ріллі в структурі сільськогосподарських угідь Борщівського району – 86,1%. Найменша частка ріллі у Монастириському районі – 69,3%. Частка пасовищ змінюється в межах від 10,5% у Борщівському районі до 28,5% - у Монастириському районі. Такі відмінності у структурі сільськогосподарських угідь можна пояснити відмінностями у рельєфі та залісненості території.

Джерела інформації:

1. Земельні ресурси України / За ред. Медведєва М.М., Лактіонової Т.М. – К.: Аграрна наука, 1998. – 150 с.

доц. Потокій М.В.

РОЗРОБКА ПОНЯТТЯ “РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ” У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ГЕОГРАФІВ

Категорія (найбільш фундаментальне поняття) “розміщення продуктивних сил”, на думку М. Д. Пістуна, є широко вживане і порівняно ґрунтовно вивчене [1]. Воно відображає, конкретизує географічний поділ праці; це матеріально-речовий його вираз.

Поняття “розміщення продуктивних сил” трактується в сучасній науці неоднозначно і може вживатися в декількох значеннях. Часто його вживають для

виявлення конкретного стану розподілу територією господарських об'єктів і населення (аналіз фіксованого стану процесу) [2, стор. 5]. Розміщення продуктивних сил може також розглядатись як форма організації діяльності людей і виробництва, або ж як процес зрушень у розміщенні об'єктів виробничої і невиробничої сфер на певній території, або ж як один з напрямів економічної політики держави [там само].

М. Д. Пістун вказує, що дане поняття (категорія) вживається в таких значеннях: 1) як форма територіальної організації суспільно-географічних об'єктів; 2) як процес зрушень у розподілі продуктивних сил; 3) як сфера управління держави економічним, соціальним і політичним розвитком країни (держави), тобто як один із напрямів регіональної політики [1, стор. 82].

Той же М. Д. Пістун вказує, що "розміщення продуктивних сил є складною (фундаментальною) категорією, що відображає головні суспільно-географічні відношення і процеси. Зміст цієї категорії загалом полягає у розподілі на території компонентів суспільно-географічного комплексу і у зв'язках між ними, а форма характеризує їх розмірність, конфігурацію, густоту, взаємне розташування, тобто рівень впорядкованості" [там само].

Е. Б. Алаєв під розміщенням продуктивних сил розуміє "...динамічний стан, що характеризує їх розподіл за територією відповідно до природних, соціальних і економічних факторів, який визначається особливостями територіального поділу праці певної соціально-економічної формації" [3, стор. 191]. Розміщення продуктивних сил розглядається Е. Б. Алаєвим як динамічний стан процесу їх розвитку у просторі й часі, форми зосередження виробничої діяльності постійно змінюються. Ці зміни обумовлені процесом суспільного поділу праці в його територіальній формі. Е. Б. Алаєв відмічає, що продуктивні сили включають у себе і людей і засоби та знаряддя виробництва, тому це поняття може бути розчленоване на розселення і розміщення виробництва: останнє поняття, у свою чергу, може містити багато компонентних варіацій – розміщення промисловості (і далі – за галузями), розміщення сільського господарства, розміщення невиробничої сфери тощо.

Наоснові територіального поділу праці формується виробнича спеціалізація регіонів, посилюється міжрегіональна кооперація, обмін спеціалізованою продукцією і послугами [2, стор. 5].

С. І. Іщук [3, стор. 8] вважає, що поняття "розміщення продуктивних сил" охоплює вивчення трьох великих складових: 1) розміщення населення, трудових ресурсів; 2) розміщення природних ресурсів; 3) розміщення виробництва і сфери послуг. Особливе місце у цій тріаді посідають такі складові як розміщення промисловості, сільського господарства, транспорту та групи галузей сфери обслуговування.

Раціональне розміщення продуктивних сил розглядається деякими вченими, як основа, головна складова частина регіональної економіки [5, стор. 19]. У зв'язку з цим визначаються комплексні завдання цієї науки. Вони зводяться до вивчення територіального поділу праці і спеціалізації районів; удосконалення внутрішньорегіональних і міжрайонних транспортно-економічних зв'язків; раціонального використання трудових ресурсів; забезпечення належних умов для трудової діяльності, побуту й відпочинку населення; охорон навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів [2, стор. 6].

Суспільна (соціально-економічна) географія активно займається питанням розміщення продуктивних сил. Так, зокрема В. А. Анучин [6, стор. 76], відмічає, що суспільна географія вивчає "...продуктивні сили не через призму виробничих відносин, а як умову дальшого суспільного розвитку, як компоненти географічного середовища, залучені до процесів суспільного виробництва". Автор вважає, що неправомірно вважати розміщення продуктивних сил складовою частиною якоїсь науки. Всі проблеми, які пов'язані із розміщенням продуктивних сил, повинні розв'язуватись різними науками. Багато з цих наук є економічними (оцінка економічної ефективності ресурсної бази, використання трудових ресурсів, виробничого потенціалу, аналіз соціальних чинників розвитку господарства тощо).

Однак, цілий ряд проблем розв'язує суспільна (соціально-економічна) географія та регіональна економіка. До їх вирішення залучаються також кібернетика, соціологія, окремі технічні науки. Цей процес є закономірним, оскільки інтеграція наукових досліджень охоплює все більше важливих проблемних напрямів. Об'єкт дослідження може бути спільним для багатьох наук, а предмет науки – різний.

З поняттям науки “розміщення продуктивних сил” тісно пов'язане поняття “територіальна організація продуктивних сил”. За М. Д. Пістуном, це – “...науково обґрунтоване розміщення взаємопов'язаних виробництв, підприємств, сфери обслуговування населення та інфраструктури, яке дає значний економічний і соціальний ефект, внаслідок комплексування життєдіяльності людей і повного використання території” [1, стор. 85]. Якщо категорія “розміщення продуктивних сил” акцентує увагу на процесах локалізації населених пунктів і різноманітних підприємств, то категорія “територіальна організація продуктивних сил” – на територіальні їх поєднання і управління цими елементами територіальної структури.

За М. Д. Пістуном [1, стор. 82-83], загальною формою прояву розміщення продуктивних сил є їх територіальна структура. Ця категорія поділяється на розселення і розміщення сфер діяльності людини, насамперед виробництва. Вона відображає основну суспільно-географічну діяльність, є основою для розуміння закономірності територіальної організації суспільства.

М. Д. Пістун відмічає, що лише діалектична єдність процесів розселення і діяльності людини з відповідною територією може повно розкрити особливості розміщення продуктивних сил. При цьому населені пункти, як правило, виступають ядрами зосередження діяльності людини. Навколо цих ядер формуються певні елементи територіальної структури господарства. Такою первинною ланкою суспільства є соціум – територіальна спільність людей, об'єднаних спільним проживанням на території в рамках одного чи кількох поблизу розміщених поселень. На базі населених місць формується сітка (мережа) розселення, яка. В свою чергу, є основою системи розселення – локальної чи регіональної.

Закономірності й принципи розміщення продуктивних сил.

Розміщення продуктивних сил складається під дією певних закономірностей – багаторазової повторюваності внутрішніх, суттєвих і необхідних причинно-наслідкових зв'язків, що викликаються впливом факторів (чинників) розвитку виробництва. Вони поділяються на загальні й специфічні. Перші діють у будь-якому товарному виробництві взагалі. Це закономірність територіального поділу праці; концентрації й спеціалізації виробництва; регіональних відмінностей у продуктивності праці тощо. Специфічні закономірності властиві певним суспільно-економічним формаціям і типам господарської діяльності. Їх дія проявляється в різних способах виробництва, що відрізняються своїм базисом.

Розміщення продуктивних сил – результат дії об'єктивних законів і закономірностей, а також суб'єктивних процесів, які виникають в процесі діяльності людини. Закон розглядається наукою як необхідне, суттєве, стійке, повторюване відношення між явищами у природі й суспільстві.

Закономірність – об'єктивно існуючий повторюваний, суттєвий зв'язок явищ природи і суспільного життя. Між законами і закономірностями існує найтісніший взаємозв'язок. Часто у науковій літературі ці два поняття ототожнюють. Ряд учених вважає, що законами можна назвати лише ті із множини закономірностей, які відображають найбільш суттєві відношення (є найважливішими для науки і практики). Інші стверджують, що всі загальні закони, діючи в конкретному, специфічному середовищі, набувають характеру закономірності. Відомо, що закон концентрації виробництва у просторовому аспекті виступає як закономірність територіальної концентрації виробництва; закон комплексного розвитку – як закономірність територіальної комплексності. Інколи закономірність може трактуватись як прояв дії декількох законів.

Всі закони й закономірності – відношення об'єктивні, вони проявляються незалежно від волі й свідомості людей. Закономірності розміщення продуктивних сил виявляються відношенням між виробничою діяльністю людей і територією, на

якій ця діяльність відбувається. Пізнання й практичне використання закономірностей дозволяє вибрати найефективніші варіанти розміщення виробництва, цілеспрямовано організувати територію відповідно до вимог регіональної політики. Така свідома розробка заходів, спрямованих на організацію території відповідно до закономірностей розміщення, називається принципами розміщення продуктивних сил [2, стор. 11-12]. Формування конкретних принципів розміщення продуктивних сил досить часто випливає зі змісту відповідних закономірностей. Тому ігнорування закономірностей веде до великих економічних втрат. Виходячи з цього, будь-яка держава повинна здійснювати ефективну регіональну політику, яка базується на пізнанні економічних законів і закономірностей розміщення продуктивних сил.

С. І. Іщук називає наступні основні закономірності розміщення продуктивних сил, що виявлені в процесі вивчення господарських комплексів [4, стор. 14-17].

1. **Закономірність територіального поділу праці.** Територіальний поділ праці є процесом спеціалізації певної території (групи країн, однієї країни чи її регіонів) у виробництві певних видів продукції і послуг на основі розвинутого обміну. В результаті територіального поділу праці в господарському комплексі формується така територіально-галузева структура, яка відповідає природним, демографічним, соціально-економічним умовам району і потребам міжрегіонального ринку.

Розміщення продуктивних сил з урахуванням територіального поділу праці і спеціалізації регіонів знижує затрати виробництва і веде до підвищення ефективності господарства. Процес територіального поділу праці відбирає на кожній території ті галузі, для розвитку яких склалися найбільш вигідні природні та соціально-економічні передумови. Як результат розвивається ефективна територіальна спеціалізація з допоміжними й обслуговуючими галузями, формується господарський комплекс з його внутрішньою структурою і міжрегіональними зв'язками.

2. **Закономірність регіональної інтеграції господарства** передбачає встановлення тісних економічних зв'язків між районами. Вона реалізується шляхом поєднання елементів суспільного господарства – локальних і регіональних форм територіального зосередження людської діяльності в процесі територіальної організації виробництва. Внутрішньорайонна інтеграція означає поєднання елементів суспільного господарства району в єдину цілісну систему – територіальну систему продуктивних сил. Її результат – формування суспільно-господарського комплексу країни, що має складну структуру і міцні виробничо-економічні зв'язки.

3. **Закономірність територіальної комплексності продуктивних сил** проявляється на основі таких основних груп взаємозв'язків: а) між галузями спеціалізації, допоміжними і обслуговуючими; б) між виробництвом і природними ресурсами району; в) між виробництвом і трудовими ресурсами; г) між виробництвом і невиробничою сферою; д) між виробництвом і територією. Елементарний виробничий зв'язок між підприємствами, що виконують певні функції при виробництві спільного кінцевого продукту, називається виробничим комплексом. Підприємства здебільшого спеціалізовані і обмінюються між собою комплектуючою продукцією, але вони не обов'язково мають територіальну спільність, а можуть бути на значній відстані. Російський економіко-географ П. М. Алампієв назвав такі утворення “елементарними техніко-економічними комплексами”. Саме ці “елементарні комплекси” є тими основними структурними елементами, тими клітинками, з яких складається тло економічного району (соціально-економічного чи суспільно-географічного району). Якщо підприємства розміщені компактно, і територіальна близькість відіграє важливу роль у їх функціонуванні, тоді формуються утворення, що отримали назву територіально-виробничих комплексів (ТВК).

4. **Закономірність комплексного розвитку** означає пропорційність, збалансованість між природними ресурсами, трудовими ресурсами, невиробничою і невиробничою сферами, між різними групами галузей (спеціалізації, доповнюючи ми

і обслуговуючими), а також внутрішньогалузевих груп. В умовах перебудови економіки підхід до комплексності має передбачити таку схему: галузь – матеріальне виробництво – господарський комплекс. Це дає можливість повніше виявити ланки комплексного розвитку, яких не вистачає, і своєчасно доповнити ними господарський комплекс району.

5. Закономірність територіальної концентрації продуктивних сил відображає об'єктивну тенденцію суспільного виробництва до зосередження в обмеженому просторі і проявляється у підвищенні виробничого навантаження на одиницю площі. Дія цієї закономірності географічно проявляється у формуванні територіальних утворень елементів виробництва, а економічно – у формуванні агломераційного ефекту (взаємне розміщення сумісних об'єктів в одній точці).

Територіальна концентрація дозволяє підвищити коефіцієнт забудови території, створити міжгалузеві допоміжні виробництва, єдині очисні споруди, формувати цілісну виробничу інфраструктуру і групові форми розселення. Вона сприяє розвитку важливих напрямів науково-технічного прогресу – електрифікації, механізації, автоматизації, хімізації виробництва. Концентрація виробництва в межах певної території – це база для формування ТВК. Як наслідок концентрація виробництва обмежує кількість підприємств у кожній галузі, прискорює агломерацію різних виробництв, виникнення територіальних поєднань і комплексів виробництва. У кінцевому підсумку, вона веде до централізації й локалізації будівництва, зокрема до його зосередження у великих і найбільших містах.

Територіальна концентрація виробництва і населення обумовлюється особливо сприятливими природними умовами, вигідним суспільно-географічним положенням, загальною соціально-економічною ситуацією, а також історико-географічними (історико-економічними) особливостями розвитку території. Цей процес найбільш чітко проявляється у формуванні промислових утворень – центрів, вузлів, агломерацій, технополісів аж до урбанізованих зон. Однак надмірна концентрація продуктивних сил у ряді регіонів призводить до зниження ефективності суспільного виробництва і може перетворити територію в зону екологічного (і соціально-економічного) лиха. Такі явища вкрай не бажані, оскільки вони викликають негативні економічні й соціальні процеси.

6. Закономірність територіальної диференціації продуктивних сил має безпосередній зв'язок з територіальною концентрацією виробництва і населення. Діалектична єдність процесів розселення і діяльності людини з відповідною територією розкриває особливості розміщення продуктивних сил та всі аспекти їх диференціації. Суть цієї закономірності полягає у тому, що будь-яка територіальна система продуктивних сил (район, країна, група країн) об'єктивно диференціюється на частини. При цьому зберігається територіальна цілісність об'єкту. Будь-яка господарська територія завжди неоднорідна з точки зору розміщення продуктивних сил. Диференціація території з господарством зумовлюється цілим рядом причин і, зокрема, головною – дією процесу територіального поділу праці.

Територіальна диференціація продуктивних сил найчастіше проявляється у формуванні територіальної структури виробництва і розселення. Населені пункти виступають ядрами діяльності людини. Навколо цих ядер формуються певні елементи територіальної структури господарства.

7. Закономірність зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів проявляється в процесі територіального поділу праці, територіальної концентрації продуктивних сил та інтеграції виробництва. Оскільки між регіонами країни існують досить значні відмінності у забезпеченні природними ресурсами, матеріально-технічною базою, трудовими ресурсами, економічними і соціальними умовами, то й рівні їх соціально-економічного розвитку різні. Це повинно враховуватись при розміщенні продуктивних сил і при проведенні регіональної соціально-економічної політики держави. Закономірність полягає у тому, що в рівні соціально-економічного розвитку регіонів у процесі посилення взаємозв'язків між ними мають тенденцію до зближення. Основними показником рівня розвитку регіону прийнято вважати величину національного доходу на пересічного жителя.

Зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів не означає, що всі вони на певному етапі розвитку матимуть однакові показники. Такого бути не може через те, що в кожному з них відбуваються соціально-економічні, політичні, демографічні процеси, які істотно впливають на характер виробництва і відтворення. Будь-який регіон – це динамічна територіальна система, і при певних сприятливих умовах вона може розвиватись прискореними темпами, випереджаючи інші регіони. Економічна політика держави повинна спрямовуватись на те, щоб не допустити надмірних розривів між найбільш розвиненими регіонами і тими, що мають найнижчі показники розвитку економіки. Вважається, що розрив між найбільш і найменш розвиненими районами країни не повинен перевищувати 20-25%.

На основі пізнання закономірностей розвитку продуктивних сил розробляються принципи розміщення продуктивних сил – правила діяльності та управління економікою, економічна політика держави в реалізації законів розміщення. Це означає, що принципами слід керуватись при розміщенні виробництва.

1. Одним із головним принципів є **принцип раціонального розміщення виробництва**. Суть цього принципу полягає у тому, щоб при розміщенні об'єктів досягалась висока ефективність господарства. Раціональне розміщення виробництва передбачає: 1) наближення матеріаломістких, паливно-енергомістких, водомістких галузей до джерел сировини, палива, енергії й води; 2) наближення трудомістких галузей до районів і центрів зосередження трудових ресурсів; 3) наближення масового виробництва малотранспентабельної продукції до місць її споживання; 4) ліквідація (уникнення) зустрічних перевезень однотипної сировини, палива, готової продукції із одного регіону в інший; 5) обмеження надмірної концентрації промисловості у великих містах, переважне розміщення нових промислових об'єктів у малих і середніх містах; 6) охорона природи і науково обґрунтоване природокористування, забезпечення здорових гігієнічних умов життя і праці населення.

2. **Принцип комплексного розміщення виробництва** тісно пов'язаний із попереднім принципом. Згідно з цим принципом, розміщення об'єктів передбачає: 1) комплексне використання природних ресурсів та всіх виробничих відходів; 2) раціональне використання трудових ресурсів всіх вікових груп чоловічої й жіночої статі; 3) встановлення ефективних виробничих зв'язків між підприємствами і стадіями енерговиробничих циклів; 4) створення єдиної виробничої інфраструктури з метою обслуговування локальних міських та локальних кущових комплексів.

3. Одним із найважливіших є **принцип збалансованості й пропорційності розміщення виробництва**. Він передбачає дотримання збалансованості між виробничими потужностями, обсягом виробництва – з одного боку, і наявністю сировинних паливно-енергетичних, трудових, сільськогосподарських ресурсів регіону – з іншого. Дотримання пропорційності між галузями спеціалізації, допоміжними й обслуговуючими, між видобувною і обробною ланками виробництва, між виробництвом засобів виробництва (група "А") і виробництвом предметів споживання (група "Б"), а також між виробничою й невиробничою сферами.

4. Розміщення виробництва на території держави (країни) обов'язково повинно враховувати **принцип внутрішньодержавного і міжнародного територіального поділу праці**, спеціалізацію господарства внутрішньодержавних регіонів і країн загалом та спеціалізацію й економічні зв'язки між державами. На основі цього принципу країна повинна розвивати ті галузі й виробництва, для яких складаються найкращі умови, а їх продукція користується постійним попитом на міжнародному ринку. Одночасно необхідно проводити політику лібералізації імпорту на ряд товарів, що не виробляються в країні через несприятливі природні умови, або унаслідок того, що на їх виробництво потрібні високі затрати.

5. **Принцип обмеженого централізму** передбачає органічне поєднання інтересів країни та її економічних регіонів. При цьому передбачається створювати

всі умови для розвитку продуктивних сил в регіоні з метою підвищення рівня соціально-економічного розвитку. Однак розвиток кожного регіону не повинен вступати у суперечність з державною регіональною політикою. Вона розробляється за певними регіональними варіантами з урахуванням обмежень на різні ресурси, можливостей взаємозамінності останніх тощо. Існує також етапність у досягненні цілей регіональної політики і регіональних програм, виходячи з тверезої оцінки наявних можливостей, пріоритету цілей тощо.

Наукове обґрунтування і реалізація на практиці принципів розміщення продуктивних сил покладені в основу регіональної політики держави, що передбачає управління соціально-економічним розвитком регіонів. Головною метою регіональної політики є рішуча перебудова структури виробництва і управління, засудження і відмова від відомчого підходу до розміщення продуктивних сил, технологічне оновлення виробництва в регіонах і створення нормативних умов праці, побуту та відпочинку трудящих.

Чинники розміщення продуктивних сил та їх економічна оцінка. Вивчення і пізнання об'єктивних закономірностей територіальної організації продуктивних сил можливе лише за умови аналізу множини чинників, що впливають на розвиток і розміщення різних галузей господарства. Оцінка чинників розміщення складає основний зміст науки про територіальну організацію виробництва, бо лише за умови уважного вивчення всіх чинників можна робити висновки про ефективність розміщення.

Чинником розміщення продуктивних сил називають усю сукупність аргументів (причин), що зумовлюють вибір місця для окремих підприємств, їх груп і галузей. При зміні складу чинників повинні змінитись і місця розміщення об'єктів. Кожен район характеризується набором певних чинників, що визначають придатність його території для розміщення конкретних об'єктів.

С. І. Іщук [2; 4] розрізняє наступні групи чинників:

1. **Природні чинники** – кількісні запаси і якісний склад природних ресурсів, умови їх експлуатації й використання, кліматичні, гідрогеологічні, орографічні умови тощо.

2. **Екологічні чинники** – природоохоронні й конструктивні заходи з метою бережливого використання природних умов і ресурсів і забезпечення сприятливих екологічних умов для життя й діяльності населення.

3. **Технічні чинники** – досягнутий і можливий рівень техніки і технологій.

4. **Соціально-демографічні чинники** – забезпеченість виробництва трудовими ресурсами, стан виробничої й соціальної інфраструктури.

5. **Економічні чинники** – вартість капіталовкладень, строки будівництва, ефективність виробництва, призначення і якість продукції, виробничі зв'язки, економіко-географічне та транспортно-географічне положення тощо.

Орієнтовна оцінка кожного з чинників дається на основі глибокого вивчення особливостей економіки кожної галузі зокрема. В разі оцінки чинників розміщення важкого машинобудування вирішальне значення має близькість підприємств до металургійних баз і районів збуту. До металургійних баз тяжіють підприємства, що виробляють металургійне, гірничошахтне і підйомно-транспортне устаткування; до районів споживання – заводи групи сільськогосподарського машинобудування. Для більшості галузей машинобудування основне значення мають два чинники: трудомісткість і орієнтація на трудові ресурси та можливість кооперування виробництва.

Оцінюючи чинники розміщення, аналізується структура затрат на виробництво, співвідношення матеріальних та інших затрат, трудомісткість і фондоемність у різних галузях. Безпосередній вплив на вибір варіантів розміщення виробництва має співвідношення основних техніко-економічних показників виробництва – його трудо-, матеріало- і капіталомісткості, енерго- та ресурсомісткості з обов'язковим урахуванням споживчого чинника.

Сировинний чинник. Відомо, що затрати на сировину і матеріали в багатьох галузях промисловості складають більше половини всіх затрат. Такі виробництва і

галузі називають матеріаломісткими. Ступінь матеріаломісткості визначається відношенням суми затрат на сировину до обсягу промислової продукції (в грошовому чи натуральному еквіваленті). Це вимагає детальної інформації і певних розрахунків. Тому простіше буде спів ставити натуральні величини: вагу вихідної сировини, потрібної для виробництва однієї тонни готової продукції, і вагу готової продукції. Якщо відношення сировини до готової продукції дещо перевищує одиницю, то виробництво буде не матеріаломістким; якщо ж на виробництво одиниці продукції потрібно сировини в декілька разів більше, то воно буде відноситися до матеріаломістких. На практиці виокремлюють галузі низької, середньої і високої матеріаломісткості.

Враховуючи матеріаломісткість, розміщують підприємства поблизу джерел сировини, на певній відстані від них, або ж далеко від сировинних баз. Деякі галузі виробництва (гірничодобувна промисловість, калійна, лісопильна, цукрова) переважно розміщуються поблизу сировинних баз. Характерним прикладом може бути кольорова промисловість, а саме початкові стадії виробничого циклу, де обов'язково суміщені стадії виробництва і збагачення руди. Руди кольорових металів, як правило, полікомпонентні, тому їх переробка передбачає складні технологічні цикли та одержання різних металічних сполук. Оскільки вміст основного компоненту в рудах мінімальний (0,5 ...5%), вони потребують обов'язкового збагачення в місцях видобутку. В багатьох галузях, наприклад, в чорній металургії повного циклу питомі витрати сировини, включаючи основні матеріали, складають не менше 2,5 тонн, в цукровій промисловості – 5-7 тонн, в гідролізній промисловості – 5,3-7,7 тонн, при виплавці міді з концентратів – 7,5 тонн. Високоматеріаломісткі галузі мають чітко виражену сировинну орієнтацію. Це такі галузі: кольорова металургія (крім виробництва легких металів), чорна металургія з повним технологічним циклом (частково), важке машинобудування, деякі галузі хімії (виробництво соди, калійних добрив, важкий органічний синтез), промисловість будівельних матеріалів (цементна, гіпсова, цегельна), легка і харчова промисловість (первинна переробка сільськогосподарської сировини, виробництво цукру, олії тощо).

Матеріаломісткі галузі відрізняються високою концентрацією виробництва, бо розміщуються вони, як правило, в районах видобутку сировини, виплавки металів, заготовки лісу чи сільськогосподарської сировини. Прикладом можуть бути металургія та машинобудування Донбасу й Придніпров'я, цукрова промисловість лісостепових областей України, целюлозно-паперова промисловість Західного Уралу в РФ. Однак, поряд із матеріаломісткими виробництвами є й такі, для яких роль сировини не має великого значення при їх розміщенні. Сюди відносяться галузі точного машинобудування і приладобудування, виробництво засобів електроніки, оптико-механічних приладів тощо. Вартість сировини в цих галузях набагато менша вартості готової продукції, і домінуючим чинником при їх розміщенні виступає наявність трудових ресурсів.

Паливно-енергетичний чинник. Типовими ознаками енергомісткості галузей є частка паливно-енергетичних затрат у собівартості готової продукції і питомі витрати палива й енергії на її виробництво. В технологічних процесах різних галузей може переважати споживання електроенергії (електромісткі виробництва), палива (паливо місткі), тепла (тепломісткі виробництва).

Виходячи з того, які питомі витрати палива й енергії характерні для різних виробництв, розрізняють три групи галузей: 1) високоенергомісткі, де частка паливно-енергетичних затрат складає 30-45% (вони значно переважають затрати на сировину і матеріали); 2) середньо- або маломісткі, в яких частка паливно-енергетичних затрат складає лише 15-20% (тобто менше у порівнянні з затратами на сировину і матеріали); 3) неенергомісткі, де паливно-енергетичні затрати складають менше 6% (тобто в багато разів менші від затрат на сировину і матеріали).

До електромістких виробництв відносяться: виплавлення легких металів (алюміній, магній, титан), електролітична виплавлення міді, нікелю, феросплавів, виробництво синтетичного каучуку, віскозного шовку. Високоелектромісткі галузі, орієнтовані на райони масового виробництва електроенергії, розміщуються біля

гідроелектростанцій, або в районах з потужною тепловою електроенергетикою. Виробництво титану, магнію й алюмінію в Україні зосереджене у Придніпров'ї (Запоріжжя) – одному з найпотужніших енергетичних районів. На виробництво однієї тонни алюмінію потрібно затратити 16 тисяч кВт. год., магнію – 20 тисяч кВт. год., а на виробництво титану – 60 тисяч кВт. год. електроенергії.

Дотепломістких належать такі виробництва, що в процесі виготовлення готової продукції споживають багато тепла. На глиноземних заводах, що виробляють напівфабрикати для алюмінію, на одну тонну глинозему необхідно затратити 3 тонни умовного палива, на одну тонну віскозного шовку – 1,5 тонни, а для виплавлення тонни нікелю витрачається 50 тонн умовного палива. Багато теплоносіїв споживається на хлібопекарних заводах, у содовому виробництві, при виробництві синтетичного каучуку, целюлози, цементу, скла, апатитового порошку та в інших виробництвах. Всі види паливо містких виробництв розміщуються, як правило, поблизу паливних баз або на шляхах перевезення палива. Особливо це характерно для розміщення теплових електростанцій (ТЕС). Головними районами теплової енергетики в Україні є Донбас і Придніпров'я. Саме тут працюють найбільші ТЕС потужністю в 3 мільйони кіловат. Для такої станції потреба в умовному паливі складає не менше 6,5 млн. тонн на рік.

Водний чинник. При виробництві промислової і сільськогосподарської продукції споживається велика кількість прісної води. Саме тому вплив водного чинника на розміщення виробництва має велике значення. Відсутність води, або обмеженість водних ресурсів у регіоні може стати серйозною перешкодою для розміщення тих галузей і виробництв, які розглядаються як водомісткі. У промисловому виробництві найбільш водомісткими є галузі хімії органічного синтезу, чорної металургії, а також очистка первинної текстильної сировини. При виробництві тонни синтетичного каучуку необхідно витратити 220 кубічних метрів води, целюлози – 200 кубічних метрів, а віскозного шовку – до 500 кубічних метрів води.

Найбільш водомістким видом виробництва є вирощування сільськогосподарських культур на зрошувальних землях. На виробництво 1 тонни рису потрібно 8 тисяч кубічних метрів води, бавовнику – 5 тисяч. Водоспоживання у сільському господарстві залежить у значній мірі від зрошення. В Україні зрошувальні системи побудовані переважно в зоні недостатнього зволоження – у південних районах. Основна маса води надходить з Дніпра і його приток. Однак водні ресурси нашої держави обмежені. А тому Україна відстає від більшості країн Центрально-Східної Європи за показником водоспоживання.

Нерівномірність у розподілі водних ресурсів на території України вимушує вдаватись до перекидання вод із одного річкового басейну в інший, з тим щоб забезпечити водою дефіцитні райони. З цією метою побудовані канали: Дніпро-Кривий Ріг, Дніпро-Донбас, Північно-Кримський канал (з 2015 року вода в нього не подається). Діючими каналами перерозподіляється велика кількість води як для потреб промисловості, так і сільського господарства. Особливо це актуально в останні 3-4 маловодні роки. Все більше води потребує і комунальне господарство. У розрахунку на одного жителя в Україні витрачається щорічно до 87 кубічних метрів води.

Велика роль належить водосховищам, що споруджуються головним чином в басейнах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця та на малих річках. Регулювання річного стоку за допомогою водосховищ забезпечує потреби енергетики і водопостачання галузей промисловості, сільського господарства, населення міст і селищ міського типу. У зв'язку з обмеженістю водних ресурсів на території України необхідно переводити промислові підприємства на замкнуте оборотне водопостачання і знижувати норми витрат води на виробництво промислової продукції.

Чинник робочої сили (трудоий). Вплив цього чинника на розміщення виробництва визначається кількістю затраченої праці на виробництво одиниці продукції, кількістю продукції в розрахунку на одного робітника. Індикатором

праце місткості служить також показник частки заробітної платні у собівартості виробленої продукції.

За ступенем трудомісткості виробництва всі галузі поділяються на три основні групи: 1) високотрудомісткі з великими затратами праці (в людино-годинах) на одиницю продукції при відносно малій вазі кількості випущеної продукції у розрахунку на одного робітника; 2) середньої трудомісткості з меншими, ніж у першій групі, затратами праці на одиницю продукції при відносно великій вазі кількості випущеної продукції у розрахунку на одного робітника; 3) нетрудомісткі з мінімальними затратами праці на одиницю продукції при найбільшій за вагою кількості випущеної продукції в розрахунку на одного робітника.

Якщо виходити із затрат праці на одиницю випущеної продукції і частки заробітної платні у її собівартості, то найбільш трудомісткими галузями, що орієнтуються на місця зосередження робочої сили, виявляються такі: машинобудування (за винятком металомістких виробництв), легка промисловість (крім первинної обробки сільськогосподарської сировини), а також ряд хімічних виробництв (виробництво гумовотехнічних виробів, пластичних мас, хімічних волокон тощо). У сучасному промисловому виробництві найвищу трудомісткість мають галузі електроніки (виробництво ЕОМ, телевізорів, радіоприймачів, побутової електроніки); приладобудування, оптико-механічне виробництво, автомобілебудування, верстатобудування, швейна, текстильна, взуттєва галузі. Ці галузі розміщуються у містах з вільними трудовими ресурсами. З метою раціонального використання трудових ресурсів жіночої статі в районах зосередження підприємств важкої промисловості розміщуються підприємства легкої, харчової галузей (текстильні комбінати, взуттєві фабрики, кондитерські фабрики). У Донецьку розміщений великий бавовняно-прядильний комбінат, у Луганську – взуттєва й кондитерська фабрики, що дозволило зайняти значну кількість жіночої робочої сили в індустріальному Донбасі.

Слід відмітити, що деякі виробництва можуть успішно розвиватись лише за умови наявності висококваліфікованих робітників і великих вкладень в науково-дослідну базу. Такі виробництва залежать від чинника науко місткості і розміщуються переважно в центрах науки й освіти. Такими центрами є великі міста, а також міста-супутники, куди можуть бути винесені наукомісткі виробництва разом з науковою базою. В Україні основна кількість наукомістких виробництв розміщена у великих містах – Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові. У розвинених країнах світу створені великі фірми міжнародного значення, що мають у своєму складі потужні науково-дослідні установи. Вони виступають спеціалізованими центрами науково місткої продукції.

Споживчий чинник при територіальній диференціації природних ресурсів і населенні діє в напрямі протилежному сировинному та паливно-енергетичному чинникам. До районів і центрів споживання тяжіють переважно ті галузі, що зайняті обслуговуванням населення (виробництво товарів народного споживання), або ж виробляють мало транспортабельну продукцію (у порівнянні з вихідною сировиною і паливом).

У місцях споживання виробляється переважна більшість хлібобулочних і кондитерських виробів, молочної продукції та інших виробів, які не можуть бути перевезені на велику відстань в силу своїх споживчих властивостей. До місць споживання тяжіє завжди виробництво залізобетонних виробів та цілого ряду будівельних матеріалів. Перевезення цих виробів на великі відстані різко підвищує їх вартість, що є не вигідним для виробника і споживача. Ряд виробництв концентрується, як правило, у великих центрах (швейні, взуттєві, меблеві фабрики, м'ясокомбінати), оскільки сировина, яку вони споживають, без особливих і великих транспортних затрат може бути завезена з інших районів. До цієї групи відноситься також більшість галузей сільськогосподарського машинобудування, виробництво фосфорних, азотних добрив (на базі природного газу). У великих містах розміщуються теплоелектроцентралі (ТЕЦ), вони забезпечують подачу тепла для потреб промисловості і комунального господарства. Роль споживчого чинника часто

посилається чинником робочої сили, оскільки місця зосередження населення – це не лише джерела трудових ресурсів, але й райони споживання промислової продукції.

Транспортний чинник – один із найбільш впливових при розміщенні виробництва. Залежно від величини транспортних витрат розміщення виробництва тяжіє до сировини, або ж до споживачів. Визначаючи інтенсивність його впливу, слід враховувати, перш за все, витрати сировини і палива на одиницю виробленої продукції. Якщо вони перевищують вагу готових виробів, то підприємство вигідно розміщувати поблизу сировини і палива, бо це приводить до скорочення транспортних витрат. І навпаки, в тих випадках, коли витрати сировини і палива менші за вагу готової продукції, підприємства можуть бути розміщені на значній відстані від сировинних баз (наприклад, виробництво суперфосфату, макаронних виробів, печива). Якщо на виробництво готового продукту витрачається стільки сировини, скільки становить його вага, то тоді підприємства розміщуються виходячи з економічної доцільності (або в районах залягання сировини та поблизу них, чи в районах споживання готової продукції, або ж в місцях концентрації робочої сили).

Враховуючи транспортний чинник і зокрема порівняльну собівартість перевезення сировини, палива, готової продукції російський економіко-географ Абрам Пробст виокремив три групи галузей: 1) галузі, які тяжіють до джерел сировини і палива у зв'язку із значним перевищенням собівартості перевезення сировини і палива у порівнянні із собівартістю перевезення готової продукції; 2) галузі, в яких перевезення сировини і палива обходяться дешевше, ніж перевезення готової продукції і як внаслідок цього орієнтуються на райони і центри споживання; 3) галузі, що мало реагують на транспортний чинник і розміщуються незалежно від собівартості перевезення сировини, палива і готової продукції.

Вплив транспортного чинника на розміщення виробництва визначається шляхом сумування виробничих і транспортних витрат та встановлення частки останніх у загальних витратах. Якщо частка транспортних витрат у сумарних виробничих і транспортних затратах на одиницю продукції за певний період (за рік) зменшилась, то це свідчить про зниження впливу транспортного чинника.

З метою ліквідації нераціональних перевезень продукції проводиться районування виробництва і споживання найважливіших її видів. Районування виробництва сприяє раціональній територіальній організації промисловості і сільського господарства, а районування споживання визначає найбільш оптимальні зони збуту виробленої продукції.

Чинник науково-технічного прогресу впливає на розміщення підприємств і галузей в результаті відкриттів та зміни в технології промислового і сільськогосподарського виробництва. Завдяки застосуванню в чорній металургії для виплавлення металів мінерального палива, що замінило деревне вугілля, Донбас з його кам'яним вугіллям став основним металургійним районом Російської імперії у кінці XIX століття, а Урал, де використовувалось деревне вугілля, поступився йому першістю. Після запровадження у чорній металургії новітніх технологій найбільш вигідно розміщувати підприємства в районах з достатньою кількістю палива і руди. Однак руду у збагаченому виді також можна завозити з інших районів, якщо є велика потреба у металургійному виробництві. У Російській Федерації, у місті Череповці, діє металургійний комбінат повного циклу, який використовує збагачені залізні руди з Кольського півострова і вугілля з Печорського басейну. Металургія Череповця є вадливою сировинною базою для розвитку машинобудування Санкт-Петербурга і центральних областей РФ.

Досить сильний вплив на розміщення виробництва мають хімічні технології. Після освоєння нового способу виробництва синтетичного каучуку сировиною для його виробництва певний час був спирт, одержаний з картоплі. Саме тому заводи з виробництва синтетичного каучуку розміщувалися в районах виробництва дешевого картопляного спирту (центральні області Росії). Після того, як спирт почали масово виробляти з нафтопродуктів, нові підприємства перемістилися у райони Поволжя, вздовж нафтопроводів, або у місця перерозподілу нафти різним споживачам.

Розвиток НТП у виробництві супроводжується тенденцією до зниження матеріаломісткості, енергомісткості, трудомісткості продукції. Особливо важливо знижувати матеріаломісткість на підприємствах машинобудування України, оскільки витрати металу ще досить великі і значно перевищують показники розвинених країн. До того ж значна частина металургійних підприємств України на Донбасі опинилися під окупацією. Зниження матеріаломісткості у машинобудуванні сприятиме змінам у розміщенні деяких важливих виробництв, перша за все, переміщенню галузей складного машинобудування в райони достатньої кількості кваліфікованих трудових ресурсів, що значно віддалені від головних металургійних баз країни. Це стосується більшості областей Правобережної України та областей Західної України.

НТП у транспорті також викликає істотні зміни в розміщенні виробництва. Завдяки розвитку високовольтних ліній електропередач (електронний транспорт) послабилась залежність виробництва від енергетичних баз, а прокладання трубопроводів змінило розміщення цілого ряду хімічних виробництв. Виникли великі хімічні підприємства в Черкасах і Рівному на базі використання природного газу, що надходить сюди магістральними газопроводами, нафтохімічні підприємства. В міру розвитку й удосконалення технологій змінюються витрати сировини, палива й енергії на одиницю готової продукції, що посилює територіальні зрушення у виробництві. Створюючи умови для більш вільного розміщення підприємств, НТП діє і в протилежному напрямі. В результаті росту масштабів виробництва зростає його залежність від відповідних за розмірами сировинних і паливно-енергетичних баз. З розвитком техніки деякі галузі промисловості відчують у процесі свого розвитку посилення впливу певних природних ресурсів. Це змушує підприємства освоювати відносно бідні природні ресурси, вдаватися до їх комплексної переробки, залучати до виробництва все нові природні ресурси, розширювати сировинну і паливно-енергетичну базу, шукати замітники існуючим ресурсам.

Чинник ринкової кон'юнктури визначає рух цін, цінних паперів, розмірів виробництва, зайнятості. Кон'юнктура ринку складається на основі співвідношень між наявними на ринку матеріальними цінностями і послугами та потребами в них. Стимулом для розвитку виробництва є ріст попиту на вироблену продукцію, і, навпаки, зменшення попиту веде до скорочення виробництва. Якщо зниження попиту на сировину та готові вироби продовжується тривалий період, то це може привести до значних змін у розміщенні виробництва.

Звернувшись до прикладів історії розвитку паливної промисловості та енергетики країн світу, можна переконатись у тому, що на початку ХХ століття у паливному балансі більшості держав головне місце посідало кам'яне вугілля. Вугільна промисловість була важливим районоформуючим (район утворюючим) чинником у Донбасі, Сілезькому, Рурському басейнах. На базі вугільних родовищ виникли потужні електростанції, сформувались металургійні комплекси. Однак удругій половині ХХ століття на арену виходять більш економічні види палива – нафта і природний газ, які поступово витіснили тверде паливо. У порівнянні з цими видами палива вугілля виявилось неконкурентоспроможним, бо його вартість значно вища (в перерахунку на умовне паливо собівартість вугілля перевищує собівартість нафти у 5 разів, а природного газу – у 10 разів). Саме тому у другій половині ХХ століття частка вугілля у світовому енергобалансі знизилася до 40%, а в окремі періоди – до 20% проти 70-75% у першій половині цього століття. На карті світу з'явилися і швидко розвивались нові райони нафтогазохімічної промисловості: після Другої світової війни – Волго-Уральський і Західносибірський у Росії, Техаський і Каліфорнійський у США та ряд інших. Унаслідок зростання світового виробництва нафти і природного газу роль цих видів палива різко підвищилась, що не могло не відбитись на розвитку і розміщенні електроенергетики багатьох країн світу.

Сприятлива кон'юнктура на ринку для деяких видів сільськогосподарської продукції визначила спеціалізацію аграрного сектора економіки цілого ряду країн. Так, Куба стала відомим виробником цукру-сирцю, країни Центральної Америки – продукції тропічного землеробства, Шрі Ланка – чаю, Сінгапур – арахісу. В

колишньому Союзу РСР головними районами вирощування бавовнику стали республіки Середньої Азії, цукрових буряків – лісостепові області України й Росії, субтропічних культур – республіки Закавказзя.

Ринкова кон'юнктура складається під великим впливом НТП. Застосування нових технологій у виробництві сприяє поліпшенню якості товарів, підвищує їх конкурентну здатність. Такі товари користуються широким попитом і реалізуються за підвищеними цінами. У результаті конкурентної боротьби між виробниками перемагають сильніші. Вони розширюють виробничі потужності, будують нові об'єкти, що обов'язково приводить до певних змін у розміщенні та територіальній структурі виробництва.

Економіка України перебуває у такому стані, що багато її галузей не змогли знайти належне місце на європейському та світовому ринку, виявились неконкурентоспроможними. Для виправлення цього становища необхідно впроваджувати нові технології, знижувати витрати, підвищувати якість готової продукції. Цього можна досягнути шляхом удосконалення інвестиційної політики, реконструкції виробництва, структурної перебудови економіки.

Чинник економіко-географічного положення (ЕГП) займає серед інших дещо виняткове місце, оскільки положення кожного об'єкту господарства у просторі обумовлене впливом ряду причин і закономірностей. Економіко-географічним положенням об'єкту (країни, району, населеного пункту, окремого підприємства чи закладу) називають сукупність просторових відношень даного економічного об'єкту до інших, які впливають або можуть впливати на його розвиток. Аналіз ЕГП означає розгляд просторових відношень досліджуваних об'єктів у порівнянні з положенням усіх інших. До найважливіших відношень належать відношення до джерел природних і трудових ресурсів, ринків збуту готової продукції, головних економічних центрів, вузлів і районів, країн, груп країн, економічних угруповань.

Виходячи з відношення об'єкту до його оточення розрізняють за масштабністю охопленої території макро-, мезо-, мікроположення. Відношення об'єкту до найближчого оточення характеризує мікроположення. Мезоположення відображає положення об'єкта на мезорегіональному рівні, а макроположення – на рівні кількох держав або макрорегіональному рівні. Положення міста Харкова в межах Харківської області є мікроположенням, держави – мезоположенням, у Європі, Євразії чи світі – макроположенням.

За місцем зосередженості об'єкта людської діяльності ЕГП може бути центральним, периферійним, глибинним, ексцентричним, суміжним. За спеціалізацією об'єктів діяльності людини: транспортно-географічним, промислово-географічним, агрогеографічним, соціально-географічним, еколого-географічним тощо. Транспортно-географічне положення поділяється на підтипи – приморське, вузлове, прикордонне. Соціально-географічне положення може охоплювати відношення об'єктів до соціальних явищ (центрів культури, науки, політики тощо). Промислово-географічне положення характеризує відношення промислового об'єкта (підприємства) до джерел сировини (родовищ корисних копалин), ринків праці й збуту готової продукції. Агрогеографічне положення об'єкта характеризує його відношення до агроресурсів, споживачів продукції, постачальників засобів виробництва тощо.

Вплив економіко-географічного положення полягає у тому, що об'єкт або район має певні економічні вигоди при оптимальній взаємодії екологічних зв'язків з іншими об'єктами і районами. Економічний потенціал об'єкта залежить від інтенсивності зв'язків і максимального використання переваг внутрішньорайонного, міжрайонного та міжнародного територіального поділу праці. Міста в вигідним ЕГП перетворюються у великі транспортні вузли, через які здійснюється переміщення вантажів, перевантаження їх з одного виду транспорту на інший. Виокремлюються транспортні вузли, де сходяться лінії сухопутного транспорту (Харків, Донецьк, Львів), сухопутного і річкового (Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя), сухопутного і морського (Одеса, Миколаїв, Херсон. Маріуполь). З економіко-географічним

положенням пов'язане створене економічних зон, які формуються навколо великих міст з прилягаючою до них господарською територією.

Екологічний чинник. Починаючи з другої половини ХХ століття, надзвичайно посилюється вплив людини на природу, оскільки різко зросли масштаби промислового і сільськогосподарського виробництва, з'явилися нові види транспорту. Це призвело до швидкого зменшення на планеті лісів, родючих земель і до загального забруднення навколишнього середовища. Особливо небезпечним є збільшення викидання в атмосферу окису вуглецю і двоокису сірки великими електростанціями та хімічними підприємствами, а також фреонів. Не менш небезпечним вважається забруднення довкілля відходами господарської діяльності. Все більше дається взнаки загальне погіршення стану природного довкілля, зниження його якісних показників та здатності протистояти впливові людини й відтворюватися у попередніх масштабах.

Досить напруженою в Україні є ситуація зі станом водних ресурсів, які стали дефіцитними як для промислового виробництва, так і для сільського господарства й комунального господарства. У річки України щорічно скидається 2,7 мільярда кубічних метрів забруднених і недостатньо очищених стоків. Основна їх кількість скидається в річки Донецького і Придніпровського районів (до 66%). Значного техногенного впливу зазнають підземні водоносні горизонти. У долинах Сіверського Дінця, річок Західного Донбасу, Криворіжжя, Криму, Прикарпаття зафіксовано понад 200 осередків стійкого забруднення експлуатаційних водних горизонтів, що призвело до забруднення 6% запасів підземних вод, а майже 24% опинились під загрозою виснаження.

Стан земельних ресурсів та систем землекористування в Україні також зазнає постійних змін і викликає занепокоєння. За даними Національної доповіді про стан навколишнього середовища різке зростання сільськогосподарських угідь та ріллі призвело до скорочення лісів, багаторічних насаджень, сіножатей і луків, третина ріллі зазнала дії водного та вітрової ерозії. Площа еродованих земель в Україні становить 33%.

В системі виробництво-природа перевага не може бути віддана ні виробництву перед навколишнім середовищем, ні навколишньому середовищу перед виробництвом. Необхідно забезпечити таку взаємодію компонентів системи виробництво-природа, при якій високі темпи економічного росту і задоволення потреб населення поєднуються із збереженням і відновленням якості навколишнього природного середовища. Розширення природокористування у процесі подальшого розвитку продуктивних сил супроводжується виснаженням природних ресурсів і нагромадженням у навколишньому природному середовищі відходів виробництва і споживання, а, значить, погіршення умов життєдіяльності суспільства. Щоб уникнути цього, необхідно проводити ряд заходів з метою раціоналізації природокористування і екологізації господарського життя, перш за все виробничої діяльності людини. Проведення програми з екологізації виробництва вимагає не окремих заходів, а комплексу взаємопов'язаних робіт, що здійснюються за спеціальною довгостроковою програмою Збереження природних комплексів в зонах техногенного впливу – головне й найбільш складне завдання екологізації виробництва, яке безпосередньо пов'язане з розміщенням продуктивних сил.

Екологізація виробництва – це складова частина екологічної політики держави, що передбачає проведення комплексу заходів правового і економічного регулювання. Врахування екологічного чинника у розміщенні продуктивних сил повинно передбачати недопустимість концентрації шкідливих виробництв у населених пунктах і регіонах з високою концентрацією населення, а також зважати на рельєф місцевості та мікрокліматичні умови, враховувати розу вітрів, напрям потоків переважаючих повітряних мас тощо.

Джерела інформації:

1. Пістун, М. Д. *Основи теорії суспільної географії* / М. Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
2. Іщук, С. І. *Розміщення продуктивних сил (теоретико-методологічні основи)* / С. І. Іщук. – К.: Українсько-Фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 88 с.

3. Алаев, Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
 . – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
4. Іщук, С. І. Розміщення продуктивних сил (Теорія, методи, практика). Видання перероб і доп. / С. І. Іщук. – К.: Європ. ун-т, 2006. – 216 с.
5. Некрасов, Н. Н. Региональная экономика: Теория, проблемы, методы / Н. Н. Некрасов. – М.: Экономика, 1975. – 316 с.
6. Анучин, В. А. Основы природопользования. Теоретический аспект / В. А. Анучин. – М.: Мысль, 1978. – 293 с.
7. Розміщення продуктивних сил: Навч. посібник / В. В. Ковалевський, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенов та ін.; за ред. В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюк. – К. Либідь, 1996. – 368 с.
8. Топчієв, О. Г. Терміни і поняття в економічній географії / О. Г. Топчієв. – К.: Радянська школа, 1982. – 160 с.
9. Розміщення продуктивних сил України: Підручник / Є. П. Качан, М. О. Ковтонюк, М. О. Петрига та ін.; За ред. Є. П. Качана. – К.: Вища школа, 1997. – 375 с.
10. Каїра, З. С. Розміщення продуктивних сил: стратегія та практика: Навчальний посібник / З. С. Каїра, А. І. Омелянчук, О. С. Поважний. – Донецьк: Альфа-прес, 2006. – 320 с.
11. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка України: Навчальний посібник / За ред. проф. Є. П. Качана. – Тернопіль, економічна думка, 2005. – 310 с.
12. Жук, М. В. Розміщення продуктивних сил і економіка України: Підручник / М. В. Жук, В. П. Круль. – К.: Кондор, 2004. – 296 с.

доц. Потокій М.В.

ГЕОГРАФІЧНІ СОБЛИВОСТІ ІМПОРТУ ПОСЛУГ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Метою статті є аналіз обсягів, структури та географічних особливостей імпорту послуг в Тернопільській області.

Особливості імпорту послуг. Імпорт послуг є складовою частиною зовнішньоекономічної діяльності. Відповідно до Закону України від 16 квітня 1991 року “Про зовнішньоекономічну діяльність” [1], зовнішньоекономічна діяльність – діяльність суб’єктів господарської діяльності України та іноземних суб’єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами (пункт 8 статті 1). У Господарському кодексі України подано наступне визначення цієї діяльності [2]: “Зовнішньоекономічною діяльністю суб’єктів господарювання є господарська діяльність, яка в процесі її здійснення потребує перетинання митного кордону України майном та (або) робочою силою” (стаття 377).

Експортом називають вивіз із митної території країни за кордон товарів і послуг без зобов’язання їхнього зворотного повернення [14, стор. 463]. Імпортом називають ввезення товарів і послуг, інколи – капіталу, знань, технологій [14, стор. 553]. Може бути видимим (імпорт товарів) і невидимим (імпорт послуг).

Імпорт послуг тісно пов’язаний з імпортом товарів.

Ці сектори спонукально впливають один на одного через транспортування, рекламу, аналіз ринків, маркетингові консультації тощо.

Обсяги імпорту послуг. Імпортні операції послугами здійснювалися в Тернопільській області 54 підприємствами і закладами (таблиця 1).

Таблиця 1

Динаміка кількості підприємств, що здійснюють імпорт послуг, і країн-партнерів в імпорті послуг*

Показники	Роки			
	2013	2014	2015	2016
Кількість підприємств і закладів Тернопільської області, які здійснювали імпорт послуг	69	59	56	54
Кількість країн-партнерів в імпортній діяльності	39	44	42	48

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8, 9, 10]

Загальна вартість імпортованих послуг складала у 2014 році 8,4678 млн. доларів США, у 2016 р. – 5,7889 млн. доларів, хоча у 2013 і 2014 рр. вона була значно вищою – 12,86 та 12,63 млн. доларів відповідно.